

УДК 316.44 (045)

Б. А. Щербатюк

ПОВЕДІНКОВІ ТА ДІЯЛЬНІСНІ АСПЕКТИ МОВЛЕННЕВОЇ КОМУНІКАЦІЇ

У статті розглянуто мовленнєві комунікативні дії у двох ракурсах: як елементи соціальної поведінки та як системні компоненти спільної діяльності людей. Проаналізовано залежність практичної ефективності соціальної взаємодії від досягнення комунікативних цілей суб'єктів мовленнєвого спілкування. Досліджено комунікативні аспекти соціальної адаптації та інтеграції.

Ключові слова: комунікативний акт, комунікативна дія, мовленнєва поведінка, етос, спільна діяльність, інтеграція, адаптація.

Щербатюк Б. А. Поведенческие и деятельностные аспекты речевой коммуникации. В статье рассматриваются речевые коммуникативные действия в двух ракурсах: как элементы социального поведения и как системные компоненты совместной деятельности людей. Анализируется зависимость практической эффективности социального взаимодействия от достижения коммуникативных целей субъектов речевого общения. Исследованы коммуникативные аспекты социальной адаптации и интеграции.

Ключевые слова: коммуникативный акт, коммуникативное действие, речевое поведение, этос, совместная деятельность, интеграция, адаптация.

Shcherbatyuk B. A. Behavioral and Activity Aspects of Verbal Communication. The article deals with verbal communication action from two perspectives: as elements of social behavior and how system components work together people. The dependence of the practical effectiveness of social interaction on the achievement of communicative goals the subjects of verbal communication. We consider the communicative aspects of social adaptation and integration.

Key words: communicative act, communicative action, verbal behavior, ethos, collaboration, integration, adaptation.

Постановка наукової проблеми та її значення. Чому, як і за яких умов Слово може стати Ділом? У стародавні часи відповідь на це запитання шукали філософи, а «троїсте» практичне мистецтво володіння словом – логіка, риторика та діалектика (вміння вести і вигравати спір) – було основою античної освіти. Чому в сучасному суспільстві деякі діалоги, наприклад, переговори вищих посадових осіб держави з їхніми іноземними колегами, вважають справами державної важливості? Відповідь на це та на багато інших запитань, пов'язаних із використанням мови в різних «комунікативних» професіях, дає комплексна, інтердисциплінарна за характером наукових досліджень теорія соціально-комунікативної взаємодії (СКВ).

Інтенсивні дослідження факторів, які впливають на ефективність функціонування сучасних систем соціальної комунікації, розпочалися в США і Західній Європі в середині ХХ століття. За останні два десятиріччя в Україні також виконали значний обсяг наукової роботи в цій галузі досліджень; як і на Заході, вона утвердилась як окрема, інтегративна за змістом дисципліна. Вітчизняні періодичні видання, інтернет-журнали провідних університетів мають розділи, присвячені теорії та історії розвитку соціальних комунікацій [1]. Монографії та статті українських учених перекладають на іноземні мови, і їх високо оцінює міжнародна професійна спільнота. Зокрема, протягом багатьох років над проблемою загальної теорії соціальної комунікації працює Г. Г. Почепцов. Психологічні й соціально-психологічні аспекти різних типів внутрішньогрупового і міжгрупового спілкування досліджують Л. Е. Орбан-Лембрик, М. Н. Корнєв, Г. І. Лук'янець. Питання, пов'язані з практичною ефективністю професійно орієнтованих комунікацій, аналізують у своїх працях Т. О. Примак, Є. В. Ромат, Т. Г. Діброва, О. В. Зозульов, В. Г. Королько, Н. Л. Писаренко. Одак ще недостатньо уваги приділено спеціальним, теоретичним і методологічним проблемам, які пов'язані з розвитком концептуального апарату теорії СКВ, з аналізом різноманітних зв'язків цієї теорії з іншими галузями соціогуманітарного наукового знання.

Потрібно вирішити такі завдання: проаналізувати поведінковий і діяльнісний компоненти функціональної структури комунікативного акту; визначити залежність практичної ефективності соціального контакту від успішності комунікативних дій суб'єктів мовленнєвого спілкування, проаналізувати комунікативні аспекти соціальної адаптації та інтеграції.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Насамперед слід звернути увагу на деякі термінологічні розбіжності між традиційною лінгвістичною теорією мовленнєвих актів Остіна-Серля і комплексною теорією СКВ. Відомий англійський спеціаліст у галузі логіки та семіотики мови Роберт Столнейкер так визначає предмет і завдання першої із цих двох теорій: «Твердження, наказ, контрфактичне висловлювання, вимога, згода й спростування, прохання, заперечення, передбачення, обіцянка, заклик, міркування, пояснення, образа, вивід, умовивід, припущення, узагальнення, відповідь та омана – все це в сутності типи мовленнєвих актів. Завданням аналізу є виявлення необхідних і

достатніх умов успішного (або, можливо, нормального для деяких типів) здійснення мовленнєвого акту» [2, 423]. Використане в наведеній цитаті поняття «мовленнєвий акт» у теорії СКВ замінюється еквівалентним йому за значенням (денотації), але більш точним за смислом (конотації) поняттям «комунікативна дія (КД)». Натомість, поняття «комунікативний акт» (КА) в теорії СКВ має «драматургічний» смисл (порівн. «акт п'єси») і означає систему взаємопов'язаних за цілями комунікативних дій двох або більше суб'єктів, якими вони обмінюються в контексті соціальної взаємодії за деяких типологізованих обставин [3, 13–15].

Кожну комунікативну дію, яка адресована певній особі або особам в умовах конкретного КА, розуміє й оцінює адресат як елемент соціальної поведінки, припустимої або неприпустимої в тій чи іншій сфері суспільного життя. «Будь-яка соціальна поведінка, – зазначає Н. Д. Арутюнова, – регламентується правилами... Норми мовленнєвої поведінки, хоча і входять (або повинні входити) у систему виховання, відносяться до сфери мовчазних угод між комунікативно зобов'язаними членами суспільства» [4, 26]. Ці угоди та норми, про які йдеться в нашому випадку, існують у формі культурної або субкультурної традиції і характеризують *етос* соціальної групи суспільного прошарку. У контексті теорії СКВ *етос* (від грец. *ethos* – звичка, звичай) розглядається як система соціальних норм, які регулюють поведінку людей у межах тієї або іншої сфери діяльності. Наприклад, *етос* військовослужбовців, формалізований у різного виду уставах і положеннях про військову службу, є системною часткою функціонування озброєних сил. Аналогічно напівформалізований кодекс поведінки лікарів, який регламентує їхнє спілкування із пацієнтами (зокрема «клятва Гіппократа»), є функціональною часткою системи охорони здоров'я. Неформалізована, але чітко визначена традиція, низка правил поведінки вчених в актах наукової комунікації є часткою соціального інституту «наука» і т. п. Тут слід підкреслити важливу для теорії комунікації різницю між поведінкою і діяльністю як двома видами людської активності. Поведінка регламентується нормами та цінностями, які існують у культурному середовищі і прийняті у відповідному соціумі. У процесі діяльності цінності створюються і змінюються; розвиток діяльності є основною причиною адаптивних змін норм поведінки. Такі зміни можна виявити в будь-якій сфері суспільного життя: найбільш помітними вони є в освіті,

науці, охороні здоров'я. Наприклад, на початку XVII століття професор європейського університету поводив себе зі своїми студентами приблизно так само, як середньовічний майстер зі своїми учнями. На початку XXI століття професор уже не сприймається як унікальний «накопичувач» знань і таємниць майстерності; він – консультант, помічник, організатор навчальної та наукової роботи. Вслід за змінами діяльнісних функцій змінюються поведінка і стиль спілкування викладачів і студентів університетів. Ще один приклад: у сучасній армії молодшому офіцеру не дозволяють ставити запитання генералу і тим більше вимагати від нього будь-яких пояснень. Проте ця *поведінкова* норма не діє, якщо молодший офіцер – слухач, а генерал – професор військової академії. У такому випадку провідною *діяльністю* є освіта, а не служба в озброєних силах, і запитання ставлять професору, а не генералу, хоча це одна й та сама людина.

У теорії СКВ мовленнєві комунікативні дії розглядають у двох ракурсах: як елементи соціальної *поведінки* і як системні компоненти сумісної *діяльності* людей. У зв'язку із цим необхідно звернути увагу на низку теоретичних положень, які розкривають не тільки відмінності, а й можливості синтезу поведінкових і діяльнісних аспектів мовленнєвої комунікації. У контексті цієї теорії будь-яку *дію* трактують як вирішення певного *завдання*, яке, у свою чергу, розглядається як досягнення мети в таких умовах. У межах конкретного КА, як правило, можна розрізнити практичні та комунікативні цілі суб'єктів спілкування: із досягненням перших зазвичай пов'язують діяльнісний аспект соціального контакту, а із реалізацією других – його поведінковий аспект. Добре відомо також, що суттєва поведінкова помилка в більшості випадків руйнує комунікативний акт і зводить нанівець можливість сумісного вирішення практичного завдання. Тим не менше слід враховувати: в деяких сферах суспільного життя існує настільки тісна єдність поведінки і діяльності, що їх розрізнення стає неможливим на практиці та некоректним у теорії. Наприклад, у роботі вчителя, який виконував не тільки освітянську, передусім виховну функцію, комунікативні і практичні цілі його спілкування з учнем можуть збігатися – у таких випадках поведінка педагога стає внутрішнім структурним компонентом його професійної діяльності.

Неправильно також пов'язувати етологічну (поведінкову) характеристику комунікативної дії тільки з формою (ввічлива, груба, ней-

тральна) мовленнєвого звернення суб'єкта до свого партнера по спілкуванню. Очевидно, наприклад, що розмова між двома студентами, як правило, відрізняється від розмови між студентом і викладачем не тільки за формою, а й за *змістом*. Ця відмінність не залежить від увічливості, грубості або нейтральності комунікантів. Питання, прохання і пропозиції, з якими студент може звернутися до однокурсника, відрізняються від комунікативних дій, які він вважає припустимими у спілкуванні з викладачем. Цю відмінність теорія СКВ пояснює тим, що в першому випадку комунікативний акт регулюється внутрішньогруповим субкультурним (молодіжним) етосом, а в другому – належить груповому професійно-орієнтованому (що відноситься до сфери освіти) етосу з фіксованими соціально-статусними параметрами. Останнє означає, що кожний із комунікантів знає і в мовленнєвому спілкуванні враховує соціальний статус свого співбесідника (при цьому не виключають і «дифузні» комунікативні ситуації, коли можливий вихід за межі одного конкретного етосу, наприклад, якщо студент є родичем або близьким знайомим викладача).

Маючи на увазі правила мовленнєвої *поведінки*, Н. Д. Арутюнова відзначає, що «саме існування цих негласних правил стає помітним тоді, коли їх вони порушують. Тому їх пошук часто зводиться до виявлення комунікативних обмовок, недоречності мовленнєвих актів, їх несумісності» [4, 26]. Зокрема, правила спілкування між студентами і викладачами у вітчизняних університетах є настільки звичними, що їх виконують автоматично і, як зазначає Н. Д. Арутюнова, не помічаються комунікантами. Однак, якщо студент або викладач порушує будь-яке із цих негласних правил, то в партнера по спілкуванню першою інтелектуальною реакцією на це порушення зазвичай є *нерозуміння*, а першою емоційною реакцією – *здивування* (інші емоційні реакції – образа, обурення, гнів, страх і т. п. виникають пізніше, після осмислення комунікативної ситуації).

У зв'язку із цим теорія СКВ звертає увагу на два суттєві моменти. По-перше, якщо порушення етологічних правил провокує нерозуміння, то звідси випливає, що дотримання цих правил є необхідною (але недостатньою) умовою *взаєморозуміння* людей у процесі мовленнєвого спілкування. По-друге, якщо реакцією на порушення правил мовленнєвої поведінки є здивування, то це означає, що партнер по спілкуванню здійснив *девіантну комунікативну дію*, тобто таку, яка відхиляється від норм певного конкретного етосу і яку *не очікує*

інший партнер. Отже, правила мовленнєвої поведінки регламентують не слова, фрази або висловлювання суб'єктів спілкування, а їхні комунікативні дії, причому регламентують не тільки за формою, а й за змістом. Для підтвердження цього доцільно проаналізувати декілька простих за структурою комунікативних актів.

КА–1: Студент-першокурсник українського університету (суб'єкт S₁) під час зустрічі із професором похилого віку (S₂) говорить йому: «Привіт!». Найбільш вірогідними первинними реакціями S₂, як уже зазначалося, буде нерозуміння і здивування. Причина здивування S₂ – не очікуване ним порушення суб'єктом S₁ міжгрупового етосу, у якому подібна форма привітання вважається неприпустимою. Причинами нерозуміння S₂ в цьому випадку не може бути ні семантика висловлювання студента, ні прагматика його мовленнєвої дії (звернення до S₂), ні його ілокуція (привітання). Отже, такою причиною є тільки невідома професору мотивація суб'єкта S₁, яка визначила вибір девіантної комунікативної дії. Очевидно, що відповідні комунікативні дії суб'єкта S₂ залежатимуть від несеміотичних факторів КА–1, насамперед від того, яку зі своїх гіпотез про причину дивної мовленнєвої поведінки S₁ професор уважатиме найбільш вірогідною.

КА–2: S₁ – студент американського університету, S₂ – професор цього ж університету; S₁, звертаючись до S₂, говорить «Hi!» (англ. мовою «Привіт!>). Якщо S₂ не дотримується консервативних поглядів на поведінку молоді, він, можливо, і не буде вважати (порівняно з українським професором) комунікативну дію S₁ девіантною, що в цьому випадку підтверджує тезис про соціокультурну детермінацію етосів.

КА–3: Суб'єкт S₁ зупиняє на вулиці незнайому людину S₂ і ввічливо запрошує її на свій день народження. Реакції прохожого S₂ будуть такими самими, як і в професора в КА–1, – здивування і нерозуміння. Причини реакцій – ті самі, що і в КА–1, але комунікативна дія суб'єкта S₁ буде неадекватна етосу, який регулює поведінку незнайомих один з одним людей не за формою, як у КА–1, а за змістом.

КА–4: Суб'єкт S₁ зупиняє на київській вулиці прохожого S₂ і мовчки протягує йому записку з єдиним словом Chreschatik. Цей комунікативний акт буде ефективним у *практичному* відношенні тоді, якщо S₂ зрозуміє, що перед ним іноземець, і намагатиметься будь-яким способом пояснити йому, як пройти на вулицю Хрещатик.

Однак КА–4 не тільки не буде ефективним, а навіть і не відбудеться, якщо S₂ вирішить, що паралінгвістичні засоби спілкування, які S₁ застосував у своїй незвичній комунікативній дії, є образливими і тому ця комунікативна дія порушує правила комунікативної *поведінки* (очевидно, що в цьому випадку йдеться про той самий етос, що і в КА–3). Отже цей приклад, як й інші, показує, що попередньою умовою практичної ефективності комунікативного акту є відповідність комунікативних дій суб'єктів спілкування правилам мовленнєвої (і не мовленнєвої) комунікативної поведінки.

Якщо система етосів відображає особливості етнонаціональної *культури*, то сукупність функціональних диференціальних соціальних систем (соціальних інститутів) характеризує рівень *цивілізаційного* розвитку суспільства. Якщо етоси регламентують поведінку, то соціальні інститути організовують *діяльність* людей у різних сферах суспільного життя. І поведінка, і діяльність як основні форми людської активності передбачають необхідність *спілкування* між людьми. Але при цьому правила комунікативної поведінки мають консерватизм та стереотипи культурної традиції, а діяльнісні технології, що швидко розвиваються, розкривають творчий потенціал і практичну значущість комунікації в житті суспільства, яке кількісно постійно збільшується. Якщо діяльність розвивається швидше, ніж відбуваються адаптивні зміни у сфері регламентації соціальної поведінки, то виникає напруженість, яку соціологи інтерпретують як конфлікт між цивілізацією і культурою.

У теорії СКВ *поведінкою* в точному та повному значенні цього поняття (йдеться не тільки про комунікативну поведінку) називається вид активності, у якій людина *виражає своє ставлення* до іншої людини, її вчинків, соціальної групи, прийнятих у суспільстві норм і цінностей, культури, природи, своєї роботи, свого здоров'я тощо. Порівняно з поведінкою, *діяльність* – це активність, яка спрямована на виробництво або створення *продукту* – матеріального, інформаційного (у вузькому сенсі – праця репортера), інфраструктурного (праця водія або пілота авіаліній), освітянського, наукового, управлінського (тут якість продукції визначається якістю управлінських рішень) тощо. Будь-який завершений акт поведінки (але не діяльності) називається *вчинком* (далеко не всі вчинки людина рефлексує, їх помічають та оцінюють інші люди). Наприклад, створення А. Ейнштейном загальної теорії відносності – це не вчинок, а результат його

наукової діяльності; водночас лист Ейнштейна президенту США, у якому він виражає протест проти випробувань ядерної зброї, – це вчинок; поведінковим актом, тобто вчинком, є і відмова Ейнштейна від запропонованої йому посади першого президента Ізраїлю (так він виразив своє ставлення до своєї професії, тобто до фізики). У контексті теорії СКВ розрізнення поведінки і діяльності потрібне для уточнення низки понять, які характеризують сучасні системи соціальних комунікацій.

Засвоєння неформальних правил спілкування є необхідною умовою соціалізації індивіда й одним із найважливіших компонентів адаптації людини до нових для нього соціокультурних реалій. Можна за відносно короткий час навчитися читати і говорити іноземною мовою, але для того, щоби вільно орієнтуватися в широкому спектрі комунікативних ситуацій, пов'язаних із життям та працею в чужій країні, потрібен тривалий практичний комунікативний досвід.

Функціоналістський підхід у сучасних соціогуманітарних науках дозволяє розрізняти *адаптацію* та *інтеграцію* як, відповідно, нижчий і вищий рівні конструктивного ставлення людини до суспільства, у якому йому приходится жити. Адаптація передбачає дотримання прийнятих у цьому соціокультурному середовищі норм *поведінки*. Інтеграція означає не тільки адаптованість, але й активну участь у житті суспільства, продуктивну *діяльність* і співробітництво з іншими людьми в межах одного або декількох соціальних інститутів. Наприклад, колишній бізнесмен, купивши нерухомість за кордоном, може обмежитися адаптацією до нової для нього культури і до нових умов життя. Ученому, інженеру або лікарю для продуктивної діяльності потрібна інтеграція – якщо і не в суспільство в цілому, то в професійну спільноту зокрема, у якій йому прийдеться працювати.

Теорія СКВ виділяє і досліджує комунікативні аспекти адаптації й інтеграції. У поняттях цієї теорії людина *комунікативно адаптована* до соціокультурного середовища, якщо вона, по-перше, володіє природною мовою, якою розмовляють люди, що з нею контактують і, по-друге, знає та дотримується характерних для цієї культури правил комунікативної поведінки (етоси), які регулюють спілкування з різними людьми – знайомими й незнайомими, чоловіками й жінками, старими й дітьми. Людина *комунікативно інтегрована* в суспільне середовище, якщо вона адаптована не тільки до культури, а й до цивілізаційних параметрів такого суспільства. Це означає, що людина повинна не тільки вміти розмовляти і правильно поводити себе з

людьми – вона має оволодіти *функціональним стилем* мови і засвоїти тип спілкування, характерний для обраної їм сфери діяльності.

Висновки. Сучасній людині потрібно володіти декількома функціональними стилями мови, оскільки і у своїй професійній діяльності, і в умовах буденного життя їй доводиться контактувати не тільки з різними людьми, а й з різними організаціями, спільнотами, компаніями, фондами та установами, у тому числі і державними. Однак центральне місце у структурі соціальної інтеграції людини займає її комунікативна компетентність у межах професійної спільноти, приналежність до якої вона намагається зберегти й укріпити. Йдеться про вищий рівень використання мови як засобу комунікації: для того, щоби займати сталу позицію в сучасному суспільстві, людина повинна досконало володіти мовою професії, яку вона обрала і яка є затребуваною суспільством. Маємо на увазі не тільки вільне володіння сучасною професійною термінологією. Бути комунікативно компетентним у професійному середовищі означає вміти розуміти, оцінювати та продукувати мовленнєві твори (висловлювання і тексти), які мають практичне призначення і професійну значущість.

Прикладом успішної соціальної інтеграції може бути праця українських учених у зарубіжних університетах і наукових лабораторіях. У той же час сама наука, насамперед фундаментальна, може слугувати прикладом діяльності, у якій мовленнєва комунікація є не зовнішньою умовою, а внутрішнім фактором виробництва продукції – наукових знань. Проектування, створення і використання різноманітних технічних пристроїв, від найпростішого вимірювального прибору до космічної станції, відносяться до інфраструктури науки. Усі без виключення продукти фундаментальної науки представляють собою тексти на природних і штучних мовах. Спеціалізованими науковими текстами є, зокрема, графіки математичних функцій, зведені в таблиці результати вимірювань, різного роду діаграми, які фіксують результати комп'ютерної обробки статистичних даних, а також самі комп'ютерні програми. Змістом будь-якого наукового тексту є певна система наукових ідей; цей зміст є об'єктивований, оскільки він доступний, «відкритий» будь-якому члену професійної спільноти, будь-якій людині, яка володіє мовою цієї наукової професії. Образний вираз «володіти мовою професії» означає вміти розуміти й оцінювати продуктивне значення і практичну цінність відповідних текстів. У свою чергу, розуміти продуктивне значення змісту наукового тексту –

вміти відповідати на так звані практико-дискурсивні питання. До них відносять, зокрема, не що і як написано в певній статті, а що, як і для чого *зроблено* в цій науковій теоретичній праці.

Аналіз історії науки та її сучасного стану дає підставу стверджувати, що без розвиненої системи наукових комунікацій, професійного спілкування вчених неможлива адекватна оцінка наукової продукції, а без правильної оцінки результатів – розвиток наукового пізнання в цілому. Наукове знання як розвивальна система ідей існує в так званому спеціалізованому науковому дискурсі – в особливому діяльнісно-комунікативному просторі, тобто всередині єдиного процесу, синтезуючого професійну діяльність і професійну комунікацію вчених.

Література

1. Холодова О. О. Ціннісні аспекти комунікації в сфері маркетингу туризму / О. О. Холодова // Географія та туризм : наук. зб. – К. : Альтерпрес, 2011. – Вип. 13. – С. 44–51.
2. Столнейкер Р. С. Прагматика / Р. С. Столнейкер // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 16 : Лингвистическая прагматика : пер. с разн. яз. / под общ. ред. Е. В. Падучевой. – М. : Прогресс, 1985. – 500 с.
3. Городецкий Б. Ю. Компьютерная лингвистика: моделирование языкового общения / Б. Ю. Городецкий // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 24 : Компьютерная лингвистика : пер. с англ. – М. : Прогресс, 1989. – 432 с.
4. Арутюнова Н. Д. Истоки, проблемы и категории прагматики / Н. Д. Арутюнова, Е. В. Падугева // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 16. Лингвистическая прагматика : пер. с разн. яз. / под общ. ред. Е. В. Падучевой. – М. : Прогресс, 1985. – 500 с.